

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

У статті розкрито роль демократичних засад у формуванні модерних націй та національних держав, охарактеризовано відповідні процеси в суверенній Україні.

Ключові слова: нація, національна держава, демократія, політичний режим, Україна.

Oleg Rudakevych. Democracy as factor of formation of nations and national states. Role of democratic bases of formation of modern nations and nation-states, and respective processes in sovereign Ukraine are revealed in the article.

Key words: nation, national state, democracy, political regime, Ukraine.

Переважна більшість сучасних держав є національними – такими, що виникли на основі політичного самовизначення націй. Українці, здобувши незалежність, також намагаються розбудувати державу національного типу. Однак рівень національної самосвідомості та консолідації народу, а також наявність потужних політичних сил, які намагаються законсервувати зрусіфікований стан значної частини українців, не дозволяє активізувати цей процес. Крім того, проявляється тенденція цілеспрямованого розмивання національних рис України в умовах звуження демократичних прав і свобод громадян та посилення авторитарних проявів у діяльності правлячого режиму. Сказане актуалізує теоретичне осмислення діалектики політичного режиму й етнополітичних процесів у сучасних умовах.

У контексті сказаного слід зауважити, що проблематика національної держави, як у загальній постановці питання, так і стосовно суверенної України, не знаходить належного висвітлення у вітчизняній літературі.

У суверенній Україні досі відсутня монографічна література на тему національної держави, а праці О. Майбороди, П. Стецюка, В. Рабіновича та ін. у цій царині мають статус статей у наукових журналах та довідниковій літературі [1; 2; 3].

Мета цієї статті – розкрити роль демократії як типу держави і політичного режиму у формуванні модерних націй і їхніх держав, охарактеризувати відповідні процеси в Україні.

У першу чергу слід відзначити, що аксіомою націології стало положення про те, що сучасні масові нації (нації індустріального та постіндустріального суспільств) постали внаслідок демократизації суспільного та державного життя. У цьому зв'язку В. Старосольський наголошував: «З внутрішньою необхідністю мусів суспільно-політичний рух, що відбувався під кличем боротьби за народню суверенність, викликати явище, назване нацією»; поява нації, таким чином, пов'язана з «народинами політичної новочасної демократії» [4, с. 73].

З демократизацією політичного життя пов'язане формування не лише політичних, а й етнічних націй. Цей процес націогенези полягає в політизації демотичної спільноти, «чиї етнорелігійні уявлення про себе треба замінити на активні, політичні уявлення» [5, с. 77]. Його інколи розглядають як формальне надання етнічному суб'єкту політичної оболонки, тобто як зовнішньої, формальної політизації (утвердження держави). Але, як зауважує британський етносоціолог Ен. Сміт, суть полягає в першу чергу саме у політизації способу мислення і поведінки членів демотичного етносу. Вони повинні усвідомити політичні обставини й цілі. Головне, зрозуміти те, що без здобуття власної державності в тій чи іншій формі народ приречений на злиденне, принизливе існування, асиміляцію чи, навіть, фізичне знищення. Крім усвідомлення цілей, потрібно формувати власні політичні інститути як засоби визвольної боротьби.

Процес формування націй із демотичних етносів шляхом народно-культурної мобілізації призводить до формування на першому етапі *недержавної нації* (хоч

вона, як і будь-яка інша, поєднує етнічний та політичний способи самоорганізації). Її політична самоорганізація полягає у формуванні національної політичної системи, до складу якої входять політична свідомість, ідеологія та власні політичні інститути (національні політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи). Другий етап розбудови нації пов'язаний із *національною (національно-визвольною) революцією та формуванням власної національної держави.*

Традиційна політична наука вважає роком народження системи національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, згідно з яким визнається пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах. Українці саме в середині XVII ст. пробудилися до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Звернемо увагу на те, що, по-перше, українська національна державність XVII ст. постала внаслідок такого демократичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилась у формі станової республіки; по-третє, козацька держава породила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав; по-четверте, українська державність ранньомодерної доби зазнала поразки в протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного політичного середовища.

Досвід національного відродження українців на початку XX ст. також засвідчив ключову роль демократичних процесів у формуванні нації та національної держави. Одночасно, стало очевидним, що національне державотворення вимагає належного рівня національної самосвідомості, сконсолідованості народних мас і еліти, повноти демократичних прав і свобод, сприятливих зовнішніх умов. Однак демократія повинна поєднуватися з суворим дотриманням законів та використанням достатньо ефективних

засобів, які необхідні для відстоювання національних інтересів у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми опонентами.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їхні кордони не збігаються з етнічними кордонами якогось одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій. Тобто на їхній території проживає ряд етнічних груп (як корінних, так і прийшлих), які володіють спільним ментальним та культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного народу.

Поняття «національна держава» не рівнозначне терміну «держава-нація». Останнє поняття в ідеалі мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, Ен. Сміт зазначає: «Я віддаю перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «держава-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави» [6, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 %. Термін «національна держава» відображає більш широке коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і при тому б) не всі національні групи сповна асимільовані в домінуючу культуру.

Ідея національної держави в історії суспільно-політичної думки Європи набувала жвавого обговорення тільки наприкінці XVIII – початку XIX століть. При цьому і теоретично, і практично вона виступає своєрідною відповіддю на ідею правової держави, яку обґрунтував класичний лібералізм епохи Просвітництва. В сучасній політології та правознавстві досі дискусійним залишається питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової держави, її розвитком, чи принциповим запереченням [7; 8]. Ліберально-правова концепція держави базується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними

правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються як єдність громадян, незалежно від їх національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами. При цьому може йтися як про громадянську спільноту невеликих держав, так і імперії чи людство загалом.

Але чи є ліберально-правова держава «ідеальною державою», про яку говорив Платон, та чи виражає сповна вона сутність держави як політичного інституту? Річ у тому, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконливо пояснити формування спільноти. В силу ступають спільні інтереси, колективний принцип, який приводить до ідеї національної держави, в якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не збігатися з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці принцип (ідея) правової держави може суперечити принципу (ідеї) національної держави. Якщо спостерігається гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними та національно-демократичними силами, слід шукати причину в неврахуванні або перебільшенні значущості приватних чи національних інтересів. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу цивілізованої демократичної держави.

Втрата ознак правової та демократичної держави, особливо засад конституціоналізму, завжди негативно впливає на її статус як національної. Із звуженням чи руйнацією демократії нація перестає служити її рядовим членам і стає засобом для реалізації амбітних планів окремих осіб, які часто далекі від життєвих інтересів народу.

Перехід українського народу до суверенного статусу був непростим. Слід погодитися з канадським істориком О. Субтельним, який у статті «Розпад імперій та утворення

національних держав: випадок України» підкреслив, що «нова держава з'явилася без національно-визвольної боротьби», що є досить незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює довгий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній. Але найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов'язані з кадровим проблемами, адже будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими проявами української національної ідеології та визвольної боротьби [9, с. 66–67]. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній українській державі стали певні політичні та ідеологічні поступки силам, які намагалися стримати радикальне оновлення країни. Сказане пояснює, чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки.

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дозволив узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні складові.

Незважаючи на конституційні положення про те, що Основний закон держави прийнято, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським

народом права на самовизначення» [10, с. 3], а також, що державною мовою в Україні є українська мова (стаття 10) і що державними символами є символи української нації (стаття 20), чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою немає належного змісту. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізійної політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проекти нових державних символів, оскільки наявні, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не повинно впливати на політичні процеси тощо). Існує також точка зору, що сучасна Україна де-факто є державою космополітичною [11].

Коли ж держава включає основний державотворчий етнос і доволі чисельні національні меншини, в такому соціумі відбуватиметься два націогенетичні процеси – 1) зміцнення та розвиток базової етнічної нації та 2) формування модерної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу, яку можна кваліфікувати як політичну націю. Ці два націотворчі процеси накладаються один на одного, взаємодіють між собою, внаслідок чого формується нація змішаного типу – етнополітична нація. Саме це характеризує етнополітичну динаміку в суверенній Україні, яка, зауважимо, належить до типу «переважно моноетнічних держав». У таких державах понад 80 % території – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній кількості населення становить 65 %, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччини, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.) [12, с. 59]. В Україні за даними перепису населення 2001 р. етнічні українці становили 77,8 % і були в чисельній більшості

майже на 95 % території держави. Тоді ж показник етно-територіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що є характерним для етнічно моноареальних держав [12, с. 222–223]. Динаміка української етнічної та політичної націй з т. з. обґрунтованого нами національного принципу [13] представлена на рис. 1.

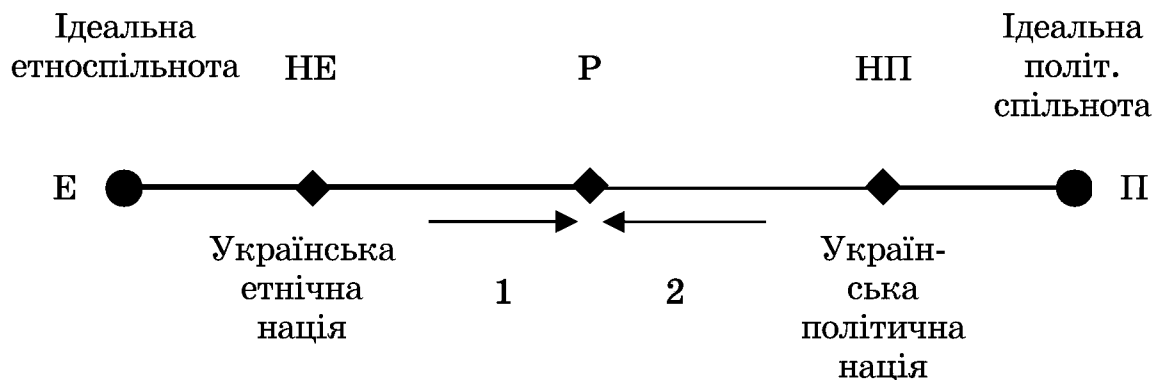

Рис. 1. Взаємозв'язок та динаміка української етнічної та політичної націй в суверенній Україні

Українська етнічна нація завдяки сформованій національній культурі та наявності власної держави й інститутів громадянського суспільства (патріотичних партій та громадсько-політичних організацій) перебуває в точці HE, і ця точка продовжує рух у напрямі до точки P, що означає зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців в умовах демократії.

Українська політична нація, яка формується в Україні, перебуває у точці NP, і ця точка, хоч і повільно, також рухається до точки P. Етнокультурна самоорганізація політичної нації являє собою функціонування набутих у спільній життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території тривалий час. Крім того, етнокультурна сфера політичної нації містить цінності української етнічної нації та національних меншин, а також загальнолюдські цінності, щодо яких досягнуто компромісу в спільному житті. Політична самоорганізація української політичної нації також базується на державній владі й місцевому

самоврядуванні, адже Україна як національна держава, разом з тим є загальнонародною демократичною державою, тобто державою всіх громадян, незалежно від їх національної належності. Слід також мати на увазі функціонування і взаємодію політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між точками НЕ та НП існує певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між етнонаціональними групами в Україні. Однак ця рівновага може набирати нового змісту внаслідок розвитку цих національних утворень або перебувати у кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч засадам однієї із них. Саме така криза виникла, коли певні політичні сили у парламенті прийняли закон про засади мовної політики, який підриває повноцінність української мови як державної і загрожує як українській етнічній нації, так і консолідованому існуванню української політичної нації. Важливо підкреслити, що просування українського соціуму до точки Р не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, хоча все більшою мірою відбуватиметься взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної самоорганізації.

Суверенна Україна, ставши на шлях цивілізованого розвитку, утверджується як національна держава. Для цього є як конституційно-правові передумови, так і воля переважної більшості українського політикуму й широкого народного загалу. Вирішальними умовами подальшого прогресу в розбудові національної держави є забезпечення демократичного й правового характеру суспільного та державного життя, формування загальнонаціональної свідомості та культури. Зміцнюючи ментальне та культурне ядро модерної української нації, слід максимально сприяти задоволенню лінгво-культурних потреб національних меншин, активному залученню їх у діяльність органів державної

влади й самоврядування. Головне, щоб українська національна держава дбала про добробут та свободу всіх своїх громадян, послідовно захищала їхні інтереси, викликала та зміцнювала почуття гордості за свою Батьківщину.

1. Майборода О. Нація-держава / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства. [Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра ; Генеза, 1996. – С. 567.

2. Стецюк П. Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика [Електронний ресурс] / П. Стецюк. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+&w+r>

3. Рабінович П. Національна держава / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. [Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра ; Генеза, 1996. – С. 539–540.

4. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський ; [передм. І. Кресіної]. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка; К. : Вища школа, 1998. – 153 с.

5. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт; [з англ. пер. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.

6. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б. Цюпін // Український тиждень. – 2012. – № 6. – С. 26–27.

7. Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. Блинов. – М.: МАКСПресс, 2003. – 150 с.

8. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе / В. М. Межуев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: polisportal.ru/files/puvli

9. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – С. 65–71.

10. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Харків: ФО-П Стеценко І. І., 2011. – 48 с.

11. Приходько Г. Національна держава українців [Електронний ресурс] / Г. Приходько. – Режим доступу : <http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96>

12. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.

13. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : [моногр.]. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.